

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Нинител-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

№ 96
(17897)

2010 чылдың
август 13,
пятница

Садар өртээ
5 рубль.

Хүннүң чугула айтырыы — мал чеминиң белеткели

лана БАЛЧЫР

ҮҮЗҮННҮГ ОҢТ-СИГЕН ДЭЭШ...

Август 10-да Тыва Республиканың Чазааның ак хуралы болуп эрткен. Ону ТР-ниң Чазааның азы Ш.В.Кара-оол удуртуп эрттирген. Аңаа ТР-Чазаның Даргазының оралакчылары Ш.С.Иргит, Ген. А.П.Дамба-Хуурак, ТР-ниң Чазак кижигүн — сайыттар, кожууннар чагыргаларының дары, оларның оралакчылары, көдээ ажил-агый пелиниң начальнигтери болгаш тускай эртем-ери, киришкен. Калбак хуралга хөй янзы улуг рыгларны чугаалашкан. Ынчалза-даа хүннүң г айтырыы болуп турар мал чеминиң белет-ниң дугайында улуг сайгарылгалыг чугааны ан.

Республиканың Чазааның оралакчызының хү-күсседип турар ТР-ниң ажил-агый болгаш аш-чем З.И. Ендан Тыва Респуб-лика чеминиң белеткелиниң азының дугайында илет-кан. Сайыт хөй сан-чура-адап тургаш, респуб-лика айтырыг талазы-биле илеткээн. Ынчалза-даа Валерьевич ол илеткелде тпестерге хамаарыштыр илди кылган.

Ак хуралыга бо чугула хамаарыштыр чеже-даа илган. Катап-катап ол-ла чугаалажып-ла турарга, аа таарышпас. Нинти сан-нар оон ындында херек ажил-иштиң байдалын көргүзүп шыдавас. Ында-ндыг-мындыг ажилдарны эгелей берген деп илеткээр, ам чедип алдыгын түн-чугаалажып ужурулуг. Мал белеткелиниң организас-а шагда доозулган болгай. сүүзүннүг оңт-сигенни бе-лыр үе эртип турда, бир 3, бир черде 20 хуу сиген-тинген болганда ажил ба-уп турар-дыр деп айтыр-ээрзин Чазак Даргазы чу-Мал чеминиң белеткелинче түтү мөөңнээриниң кандыг мнерин ажылгап турарыл? экижилеринге бөгүнге че-ндыг таарымчалыг бай-ы тургусканыл, илеткелде

дының оралакчызы С.К. Ондар Мөңгүн-Тайга кожуунга июль айда сургакчылап четкеш, ында байдал-биле таныжып көргенин чугаалаан. Кожуунда бо чылын оңт-сиген эл-бек үнген. Ынчалза-даа сиген кезер шөлдер дыка эвээш, ынчангаш ажил-агыйлар чоок-кавы кожуун, сумулардан сиген кезип алыр дугуржулгаларны кылган. Мал чеминиң белеткелинче кожуун демни-биле кирген, ынчангаш эрткен кыш-тың частырыы катап-таттынмас дээрзинге бүзүрелин илереткен.

Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Бии-Хем, Кызыл кожууннарның чагырга даргалары хуралга тус-туста мал

турар. Ажилды — мал чеминиң бе-леткелиниң кампаниязының хы-налда-контролюн күштелдирери чугула. Чамдык кожууннарда штаб-тар хуралдарын неделяда чаңгыс катап эрттирип турарын Дарга шү-гүмчүлээн. Сиген кезилдезиниң кампаниязы чоруп турда, штаб хүннүң-не хуралдап, байдалды сайгарар ужурулуг. Харын-даа эртен база, кезээ база хуралдап, бай-далды шыңгыы контролюга ол алган турар ужурулуг.

Республикада сиген белеткели-ниң кампаниязының чоруп турарын түңнөп чугаалаарга, ажил шууда-вайн турар, темп оожум (агаар

тодаргай айыттынмаан.

Чылдың-на мындыг шүшпөч чоруувус-биле хөй чарыгдалдарга таваржып турар бис. Ылангыя Мөң-гүн-Тайга, Өвүр, Эрзин кожууннар чылдың-на эң-не эвээш мал чемин белеткеп алган боор, оон тос-тостуң соогу кээрге, Чазак оларже вертолет-биле мал чемин чедирер ужурга таваржып. Эрткен чылын-на чугаалаштывыс, ажилын ууп шыдавайн турар көдээ ажил-агый эргелелдериниң начальнигтерин халаар херек. Акша-шалыңын ап турар болганда, харыс-салганы олар чүктээр ужурулуг — деп, Шол-бан Валерьевич база катап са-гындырган.

ТР-ниң көдээ ажил-агый сайы-

чеминиң белеткелинге хамаа-рыштыр байдалды илеткээн. Механизаттаттынган бригадалар тургустунган, сиген кезилдезиниң кампаниязынче бүгү чонну эви-лелдеп, хөй мал чемин белеткээ-нерни шаңнаар-мактаар, албан организациаларның ажилдакчы-ларын сиген кезилдезинге үлүүн кириштирери-биле шөлээже үндүрген, бюджет организациа-лары мал чеминиң белеткелиниң үезинде кывар-чаар материалдар садып алырынга чарыгдар кылдыр боттарының шалыңының бир хүн-нүң акша-түнүн чыгаш, шилчидип берип турар. Мөөрейлиг ажил-ише чон калбаа-биле кирген-даа бол, агаар-бойдустуң доктаамал чаыстап турары сиген кезилдезинге эң улуг шаптаразын болуп турарын санал-онал берген удуртукчулар демдег-лээн.

Чамдык кожууннар сиген белет-келинче бюджет акша-хөреңгизин үндүрүп турарынга, Мөңгүн-Тайга кожуун кайы ырак Каа-Хем-биле дугуржулга чарып турарынга Шол-бан Валерьевич таарзынмайн тура-рын чугаалаан. Кывар-чаар мате-риалдарның-даа чарыгдалдарынга ол камналга эвес-тир дээрзин ол сагындырган. Оон аңгыда мал че-миниң белеткелинге эки киришкен кижилерни, бригадаларны өшкү-хой-биле шаңнаар дугайында айтырыгны база шеглей көөрүн ол сүмелзэн, мал бажын эвээжедирин болдурбазы кол сорулга дээрзин утпаза чогуур. Күрүне дузалап-дет-кип-ле турар, а ажил-агыйлардан харыы беримче чок болуп артып

шаптаразынын санаваска). Хуу малдыг кижилер, арааттар мал чемини белеткелин эки чорудуп турар, соонда боттарынга эки дээрзин олар билер. Күрүне ажил-агый-ларының мал-маганы дээрге-ле, кымныы-даа эвес дээрн ышкаш хамаарылга ам-даа барын Шолбан Валерьевич шүгүмчүлээн. Ажил-агыйларның удуртукчулары амы-дыралчы езу-биле, эртем езузу-биле ажилга хамаарылгалыг болурунга өөрөнмээн. Арааттар, фер-мерлер кайы хире кызымак кышка белеткенер-дир, а ажил-агыйлар ындыг эвес, ужуз эдертип белет-келди эрттирер. Оон түңнелинде эрткен кыжын 30 муң мал когараан. Ол дээрже 90 миллион рубль чиди-риг-дир. Көдээ ажил-агый яамы-зынга шагда-ла күрүне чагыы кыл-дыр мал чеминиң курлавыр фон-дузун тургузар онаалганы берген турган, ол ону ам-даа күүседип шыдаваан.

Кожуун чагыргаларының дарга-лары сиген белеткели дээш харыы-салгалыг оралакчыларынга то-даргай онаалгаларны берип, бот-тары хүн бүрүнүң контролюн шың-гызы-биле тургузарын Дарга негээн. Амыдыралдың бөгүнгү негелдези-биле ажилдаар херек, чүге дизе долгандыр рынок «хаан-нап» турар болгай. Агрономия эртеми-биле чепсегленинер, оон башка бурунгаарлаашкын кылыры берге дээрзин Ш.В.Кара-оол са-гындырган.

Авторнун чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ
ЧАРЛЫЫ

М.Ч. Ооржактың дугайында

1. Өске ажилче шилчээни-биле холбаштыр Мergen Чыл-бааевич Ооржакты Тыва Респуб-ликаның Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору албан-дужаалдан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазaa-ның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың август 9

№131

ӨРТ ӨЖҮРЕРИНГЕ ДУЗАЛАЖЫР

Август 9-та Коми Респу-бликада Тывадан арга-арыг өрттери өжүрер тускай мергежилдиг кижилерниң бөлүү чеде берген.

Тыва Республиканың Арга-арыг күрүне комитетиниң авиа-бөлүүнүң 25 парашют ужудук-чулары Коминоң өрт байдалы берге дээрн үш районнарының өрттерин өжүреринге киржирлер. Ол дээрже Усть-Кулом болгаш Троицко-Печор районнары (ында онза байдал чарлаттынган), ол ышкаш бо сөөлгү үш хонуктуң дургузунда 18 өрт өөскээн Удор району-дур. Өрт өжүрүкчүлерин Комиже чорударының дугайында шийтпирни ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол хүлээп алган.

«Бо дээрже бистиң авиа-бөлүүвүстүң арга-дуржулгалыг дээрн парашют ужудукчулары-дыр. Олар шупту эргежок чугула чүүл-дер: бензин-биле ажилдаар хирээлер, агаар хадыкчылары, камгалал, харылзаа дериг-хе-рекселдери, аш-чем продук-тулары база майгыннар-биле хандырттынган» — деп, Тываның Арга-арыг күрүне комитетиниң удуртукчузу В.С. Кызыл-оол чугаалап турар. Тывада өрттерден камгалаар авиа-бөлүктүң 25 специализи хүлээлгезин күүседип артып калган.

Тывада Россияның төп ре-гионнарында өрттен когараан кижилерге дузаламчы чыындызы база чоруп турар.

Дина ОЮН.

ХООЧУНГА ТУРАСКААТКАН

Санкт-Петербург хоорайдан келген өнүктүр болгаш фото-чурук тырттырыкчызы Станислав Шапиро бо чылдың август 19-та 17.00 шакта Тыва Республиканың Национал музейинге эртемден, чогаалчы, шыдыраачы, хам Мон-гуш Борохович Кенин-Лопсанның 85 харлаанынга тураскааткан «Тураскаадыг» деп фильмин көргүзөр.

Ат-сураа делегейде алгаан хоочунууска тураскааткан бо көргүзүг кымны-даа сонуурга-дыры чугаажок. Кызылчыларны болгаш найысылалдың аалчыла-рын музейге айыттынган шакта келиринче чалап тур.

Алдыңай БАДЫ-ХОО

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТАЙБЫҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

Август 10-да ат-сураа республикада алгаан фронтучу Герман Алексеевич Колупаевтиң 84 харлаанынга тураскааткан байырлыг ужуражылга ТР-ниң Чазак Бажыңыга болуп эрткен.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол, ТР-ниң иштиги херектер сайыды Александр Федорович Лобанов база милиция шугумунга кады ажилдап чораан коллегазы Виктор Орус-оолович Куулар, хоочунун өөнүн ишти, ажы-төлү, уйнуктары фронтучуга байыр чедирери-биле ужуражылгага киришкен.

Чоокта чаа Герман Колупаевке чаа чаагайжыды туттунган бажыңдан чаңгыс өрээлдиг квартираны берген турган. Ынчалза-даа ол бирги бөлүктүн инвалиди Виктор Орус-оолович амыдыралдың аар-берге байдалынга таварышканын билип кааш, чаа алган квартираны аңаа бергенин бүгү чон магадап, улуг өөрүшкү-биле дыңнаан болгай.

Байырлалга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол сөс ал

чүве чугаалаан:

—Бөгүн Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Герман Алексеевичиниң төрүттүнгөн хүнү. Республикавыста фронтучулары-выстың саны чылдан чылче эвээжел оорары-биле ооң төрүттүнгөн хүнү дээрге, езулуг улуг байырлал-дыр. Тайбың ак-көк дээрни, хостуг, чоргаар амыдыралды кызыл күжүн үндүрүп чорааш, чаалажып берген хоочунувус-биле чаңгыс стол артынга олуруп, аяк шайны аартаары канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү. Моон-даа сонгаар Улуг Тиилел-генин хүнүн хүндүлүг фронтучулары-выс-биле кады уткуурун күзээр-дир мен. Бөгүн силерге амы-хууда байыр чедирип, кан дег кадык-шылды, амыдырал-чуртталгаңарга чырык хүнүн, мөңгө тайбыңны күзээр чылыг сөстөрүн сөглээр

Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолдун дайынның хоочуну Г.А.Колупаевке төрүттүнгөн хүнү-биле байыр чедирип турары.

аас-кежик меңээ таварыш Бистин аравыска ам-даа хой-чурттап, ажы-төлүнүн, уруу-рыңарны база өөнөр иштиги өөртүп, аныяк-өскенге чижек бооп чоруурунгар дим. Чүгле дайын шөлүңе тайбың үеде безин кылган дырлыг чоруунар кижиги угаан-медерелинге кезээ артып каар дээрзи чугаалар-лерниң көргүскөн үлгүгү күрүңгө база өөредиг-дир-берге байдалга таварышканы-лерге ачы-дуза чедирери-ниң дорт хүлээлгези. Герман Алексеевич, силерниң буруңга-релдиг базымынар, орлоо аажы-чаңыңар, чуртталгаңар көрүжүңер, тура-сорууңар, нарга бердингениңер бистин адывыс көдүрүп чоруу, сонгаар-даа силерге амыдырал чуртталгага быжыг турушту дим — деп, байыр чедир Шолбан Валерьевич фронтучу боодал чечектерни тутсуп, сөңнээн.

Ай-кыс МАСПЫК-ОО тырттырган чүрүу.

Аяна БИЧЕ-ООЛ

"Капитал тудуг эргелели" КА-ның 50 чылы

КУШ-АЖЫЛЧЫ НАМДАРЫНГА ЧОРГААРЛАНЫП ЧОРУУР

Бо чылын ТР-ниң «Капитал тудуг эргелели» тургустунганындан бээр 50 чыл оюн демдегеп турар. Ооң төөгүзүн ап көөр болза мындыг. 1960 чылдың июнь 26-да Тыва областың күүскомунун чанынга капитал тудуг килдизин (КТК) организаастаан. Ооң баштайгы удуртукчузу кылдыр Николай Иванович Ивановту томуйлаан. Ооң ады-биле Тываның энергетика адырының төөгүзү сырый холбаалыг.

Николай Ивановичини Тываже Салчак Калбак-Хөрекович Тока бодунун өмүнээ-зинден чалаан турган. Николай Иванович Тверь областының Вышний Волочокка төрүттүнгөн, а Тыва дугайында ол безин билбес турган. Ооң ачызында 1949 чылда Кызылдың кудумчуларынга электри чырыын чоруткан, Кызылдың электри төвү ажилдап эгелзэн, Улуг-Хемни кежилдир бетондан шууткаан улуг көвүрүг база ооң киржилгези-биле туттунган. 1960 чылдың августа ол күүс-комунун чанында капитал тудуг килдизиниң килдис эргелекчизинге томуйлаткан. Николай Иванович Иванов — Тыва Республиканың ордениниң эдилекчизи, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы.

1962 чылдың июль айда Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалын езугаар капитал тудуг килдизи Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг килдизи кылдыр эде адаттыганын. А 1970 чылдың апрель айда ону Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелели кылдыр эде адаан. Оон бээр ол 50 чыл дургузунда республиканың девискээринге социал, культурлуг, чуртталга-

коммунал объектилериниң чагыкчызы болуп, республикада капитал тудугну организаастап база тудуг объектилерин ажылгалга кирип келген.

«Капитал тудуг эргелели» КА-ның юбилейиниң бүдүүзүндө ооң база бир хоочуну Тамара Борисовна Климас-биле ужуражып, ооң ажыл-ишчи солун амыдыралының дугайында чугааны кылдывыс.

Тамара Борисовна «Капитал тудуг эргелелинге» 1976-1996 чылдарда, 20 чыл дургузунда ажылдап келген. Ооң күш-ажылчы намдары Тудуг эргелели-48-ке эгелзэн. Шак ол тудуг организациязынга ол 16 харлыында штукатур-маляр кылдыр ажылдап кирген. Ол дээрге, Тамара Борисовнаның чугаалап турары-биле, тудуг ажылын таптыг-ла эге билишкин чүүлдеринден эгелзэни ооң соондагы ажылынга улуг идиг болган. Дараазында ол Кызылдың автоорук техникумунун геодезисчи мергежилинге өөренип алгаш, ол мергежили-биле ынчангы капитал тудуг килдизинге ажылдап чедип келген. Аңаа аныяк специалист Юрий Петрович Юрьев геодезия салбырынга уткуп алгаш, кады ажылдап келген чылдарының

«Капитал тудуг эргелели» хоочун ажылдакчызы — Тамара Борисовна Климас.

дургузунда бодунун байлак күш-ажылчы арга-дуржулганын дамчыткан. Юрий Петровичини Тамара Борисовна бодунун башкарыкчызы, дагыныкчызы кылдыр санаар болгаш ооң-биле кады ажылдап эгелзэниңге өөрүп чоруур.

Геодезист мергежилинге ажылдап тура, Тамара Борисовна Тываның кайы-даа булуңнарыңа сургакчылап чедип чораан. Үш-Белдир курорттун самолет хонар шөлүнүн төлөвилелин тургузар дээш ынаар чүгле үш шак иштинде чоруур тургаш, агаар-бойдус байдалының уржуундан аңаа үш хонганын ол төөгүп берди. Геодезист мергежили-биле 11 чыл дургузунда ажылдааш, ол база-ла Кызылдың автоорук техникумунун үлетпүр-хамааты тудуг мергежилинге база өөренип алган. Ук мергежилди чедип алгаш, техниктиг хыналда талазы-биле инженер кылдыр күш-ажылчы намдарын уламчылаан. Бо мергежилиниң аайы-биле Тамара Борисовна республиканың аңгы-аңгы кожуннарынга тудуг объектилериниң төлөвилелдерин кылган база оларның тудуунун хыналдазын чоргузуп келген. Ол дээрге Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуннарының база Кызылдың социал, чуртталга фондунун объектилерин. Сүт-Хөл кожунда школар, уруглар садтары, Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариатының оран-савазын

база ооң хүлээп ап турган объект Найысылалдың В.Ш. Көк-оол аттыг киши театрының оран-савазы, Мурнуу район, Ангарский кудумчузунун №22 бажыңнары, Лопсанчап кудумчузунда каат бажыңнар дээш оон-даа өске ның чонда адаары «хавак кыры» объектилериниң төлөвилел-документа ажилдап кылырынга база ажыл-иш кириеринге бодунун үлүг-хуузуңу Амгы үеде бодунун чурттап турарының төлөвилелин хоочун база ажылдап кылгаш, ооң тудуун ажыл-иш хүлээп ап турган мен деп чугаалады. Агы тудуг адырының чаагай чаңчы ажылдакчыларын чуртталга оран-биле хандырып турганын ол конч чаңчыл турган деп санал турар.

Кады ажылдап турган коллектив дугайында Тамара Борисовна аразы найыралдыг, демниг коллектив тургастып турар. Амгы үеде чедир олазында харылзаазын үспейн, эдержруурлар. Чээрби чыл дургузунда аңаа келген организациязының 50 чыл орыштыр кады ажылдап чораан эшт эргелелдин амгы үеде коллективиниң ле экини күзевиишан, ажылынга у динишкнерни, ам-даа улуг социал, чга-коммунал объектилерин хойуну күзеп турар. Ол ышкаш хоочуну чагыксаан чүүлү чүл дээрге, тудуг ады аныяк специалистерни хөйү-биле оларны ажыл-биле хандыраары. Амгы үеде ажылче хүлээп ап тургаш, мергежил-биле чаа дооскан аныяк кижилерде 5 чыл ажылчын намдарлыг боор у деп ажыл берикчизи кижилериниң неге ол кончуг шын эвес деп санап турар эвес ажыл берикчизи кижиги бүрүзү негелделиг болур чүве болза, аныяк-лер шак ол дуржулганы кажан, каяа дид алыр чүвөл, ынчанаш? — деп, Борисовна элдепсинип айтырып турар уржуундан амгы үеде тудуг ажы тускай мергежилдиг кижилер чедип-үнүп турар — деп ону дүвүредип бодалы-биле база үлешти. «Иинтиз алыр болза, күш-ажылчын намдарың барбаан деп болур мен. Аңаа чоргаа чоруур мен» — деп, Тамара Борисовна ужуражылгавыс төңүзүндө түңнөдү.

Бис база Тамара Борисовнаның күзээшкнеринге катчып, ТР-ниң «Капитал тудуг эргелели» КА-га ам-даа хөй дургузунда бодунун хүлээлгезин тө биле күүседип, республиканың дегеринге хөй-хөй тудуг объектилерин лалга кириерин күзээр-дир бис.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чүрүу база хуу архивтен алган

Тамара Борисовна штукатур-малярлар бригадазынга 16 харлыында ажылдап эгелзэн.

Тыва Республиканың Хүнүн 2010 чылда байырлаары-биле холбашкан хемчеглерниң ПЛАНЫ

Хемчеглер	Эрттирер хуусаазы	Эрттирер чери
Тыва Республиканың Хүнүн кожууннар (Ак-Довурак хоорай ске план-биле) байырлаарына тураскааткан хемчеглер «Найысылал» ансамблдин болгаш республика найысылалының огаадыкчы коллективтеринин байырлал концерти «Тыва дугайында 66 айтырыг» деп аныктар мөөрейи	Август 13–15 Август 13-те 17.00 шакта Август 14-те 10.00 шакта	Кожууннар болгаш Ак-Довурак хоорай УЧБ Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин хуралдаар залы Тываның күрүне филармониязы
Тыва Республиканың Хүнүнге уткуштур Тываның национал оркестринин «Тыва черим» деп байырлал концерти Тыва Республиканың Хүнүнге тураскааткан байырлыг митинг болгаш байырлал концерти Быжыг өг-бүле – күштүг Тыва: Тыва Республиканың үлегерлиг өг-бүлелерин «Ынакшыл болгаш ынычы чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаары Тыва Республиканың үлегерлиг өг-бүлелеринин киржилгези-биле «Кызыл» кафениң байырлыг ажыдышкыны «Ак-көк хемнин кижилери» деп уран-чечен фильминин Тываның экраннарына үнгенден бээр 50 чылынга тураскаадып ону көргүзери Профессионал мергежилдин «Мээң күш-ажылым – мээң гөрөөн чуртумга» деп конкурстар: 9.1. «Эң тергийн шеверлекчи», «Эң тергийн дашчы» 9.2. «Эң тергийн слесарь-сантехник», «Эң тергийн каңнакчы» 9.3. «Эң тергийн даараныкчы» 9.4. «Хоорай автобусунун эң тергийн чолаачызы» «Россия, бурунгаар, «Тыва, бурунгаар!» спорт-массалыг хемчеглер: 10.1. 1995 чылда төрүттүнген элээдилер ортузунга бут бөмбүүнге Россияның бирги чери дээш маргылдаа. «Сибирь» зоназы 10.2. Аныктар болгаш хоочуннар аразына шыдыраа маргылдаазы 10.3. Республика Хүнүнге тураскааткан марафон чарыгы (эрлер, керээженер, 40 хардан өрү назылыг хоочуннар) 10.4. Аныктар ортузунга стол теннининге маргылдаа 10.5. Кызыл хоорайның организацияларының аразына пейнтболга маргылдаалар 10.6. «Хүреш, Сүбедей» сеткүүлдүн презентациязынга тураскааткан национал хүреш 10.7. Бут бөмбүүнге Тыва Республиканың кубогу дээш маргылдааның түңнел оюну 10.8. Анык мөгелеринин (1992 чылда төрүттүнген болгаш оон-даа анык элээдилеринин) аразына хүрешке Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа 10.9. Чиик атлетикага маргылдаалар «Тываның бойдузу – бистиң байлаавыс» деп экология-чырыдышкын хемчеглери: 11.1. «Арыг хөлдөр» деп акция–Дус-Хөл, Хадың хөлдөргө девискээрлеринин санитар арыглаашкыны 11.2. «Улуг-Хем» болгаш «Азия төвү» информастыг стендилеринин ажыдышкыны	Август 14-те 18.00 шакта Август 15-те 12.00 шакта Август 15-те 10.00 шакта Август 15-те 13.00 шакта Август 15-те 16.00 шакта Август 11-де 10.00 шакта Август 11-де 14.00 шакта Август 12-де 10.00 шакта Август 13-те 10.00 шакта Август 11-13-те Август 13–14-те 10.00 шакта Август 14-те 11.00 шакта Август 14-те 15.00 шакта Август 14-те 12.00 шакта Август 14-те 17.00 шакта Август 15-те 14.00 шакта Август 15-те 10.00 шакта Август 12–13-те Август 14-те 14.00 шакта Август 13–15-те Август 13–15-те Август 15–30-де Август 15–30-де Август 13–15-те Август 13-те 12.00 шакта Август 13–15-те Август 14-те 10.00 шакта Август 15-те 14.00 шакта Август 14-те 11.00 шакта Август 14-те хүн дургузунда Август 14–15-те Август 14–15-те Август 14-те 17.00 шакта Август 15-те 10.00 шакта.	Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогу Чазак бажыңы 1 зал Кочетов кудумчузу, 62 «Найрал» кинотеатр Дружба кудумчузу, 2/1 Горная кудумчузу, 28 Кочетов кудумчузу, 168 Дружба кудумчузу, 55 Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион Национал парктын шыдыраа залы Кызыл–«Чедер» курорт автооруу Национал парктын теннис залы «Шөлчүгеш» кафениң чоогунда аяң «Хүреш» стадиону Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион «Хүреш» стадион Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион Дус-Хөл, Хадың хөлдөр Улуг-Хемнин эри, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогу, «Азияның төвү» обелиск. Алдан-Маадыр аттыг национал музей Тиилелге шөлү Республика, хоорай болгаш кожууннар библиотекалары, Алдан-Маадыр аттыг национал музей Республика, хоорай болгаш кожууннар библиотекалары, Алдан-Маадыр аттыг национал музей «Субедей» спорт комплекзи Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузу «Субедей» спорт комплекзи Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунга Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунга Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунга Кызыл партизаннар кудумчузунга УЧБ-ге Национал музейинин хуралдаар залына
Делгелгелер: 12.1. «Тываның күрүне сүлделери. Төөгү болгаш амгы үе» 12.2. «Тыва–үелерниң белдири» (А. Ермолаевтин фото-чуруктарының көжүп чоруур делгелгези) 12.3. «Шуптузунда Тыва дугайында»–республика, хоорай болгаш кожууннар библиотекаларының номнар делгелгези 12.4. «Тыва Республиканың Хүнү» Ярмаркалар: 13.1. Регионнар аразының «Тыва-Экспо-2010» VII ярмарка-делгелгезинин ажыдышкыны, аңаа дүүштүр «Тудуг. ЧКА-ның энергетиказы» делгелгелер. 13.2. Ары чигиринин ярмарказы, аш-чемнин ярмарка-садыглаашкыны, шеверлеринин уран чүүл болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының делгелге-садыглаашкыны 13.3. Көдээ ажил-агыйның ярмарка-садыглаашкыны 13.4. Школа ярмарказы. 13.5. 13.1. Регионнар аразының «Тыва-Экспо-2010» VII ярмарка-делгелгезинин хаашкыны, аңаа дүүштүр «Тудуг. ЧКА-ның энергетиказы» делгелгелер. Кидистин делегей фестивалы-2010: 14.1. Байырлыг ажыдышкын, регионнарның, республиканың кожууннарының презентациязы 14.2. Мастер-класстар: – кидис өөр талазы-биле – суй белектерге бижимел кылырынга – онза чараш кылыглар кылырынга 14.3. «Эң эки өг», «Кидистен кылган эң эки суй белек», «Эң эки презентация» деп конкурстар 14.4. Өглеринин делгеп садыглаашкыны, хол-биле кылган чүүлдеринин болгаш кидистен кылган суй белек продукциязының ярмарказы 14.5. «Туризмниң даңгыназы–2010» чараш кыстар конкурзу 14.6. «Кидисти каастап кылырының чаңчылдары болгаш амгы үе» деп темага төгерик стол.		

ЧААГАЙЖЫ-ДЫЛГА УЛАМЧЫЛААР

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп акция республикада уламчылавышаан. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партияның регионалдыг салбырының эгелээш-кини-биле Улуг Тиилелгениң 65 чыл ою байырлалдың бүдүүзүнде Кызыл хоорайда эрги хөөрлерни аштап-арыглаар ажыл эгелээн.

Бо хүннерде хөөрнүң богу аштап-арыглаттыг болгаш долгандыр чаа херимни кажаалай кылып турар. ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак хурал эрттиргеш, моон соңгаар кылып чорудар чаагайжыдылга ажылдарының планын сайгарып чугаалашкан. Хуралга Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының удуртукчузу Эрес Соном, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Амур Хоюган, «Еврофасад» КХН-ниң төлээзи Сергей Басманов олар киришкен.

Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыгның дыңнатканы-биле амгы үеде эрги хөөрлерни долгандыр кажаалап доозуп турар. «Еврофасад» КХН хөөрнүң эрги боктарын аштап-арыглаар ажылдарны уламчылаар.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп акция чоруп турар үеде 968,6 муң рубль акша чыгдыгандык хөй кижилер эки туразы-биле акша-көпеекти берип турар. Эрги хөөрлерни долгандыр кажаалаары-биле ажыл доозулбас, улаштыр хөөрнү чаартыр, чаагайжыдар ажылдар уламчылаар. Кызыл хоорайның муниципалдыг албан черлери болгаш мэрия ажылдакчылары бир ажыл хүнүнүн төлевирин (352,9 муң рубльди) шилчиткен. Республиканың яамылары болгаш ведомстволары 565,6 муң рубльди, өске-даа организацияларның ажылдакчылары 50 муң хире рубльди чыгган. Кызыл хоорайның бюджетинден 2 миллион рубльди үндүрүп берген. Бүгү чыгдыгандык акшаны — 2968,5 муң рубльди херим-кажаа кылырынче шилчиткен.

Ниитизи-биле эрги хөөрлерге ажылче 5,2 миллион рубль херек, ынчангаш акцияның эгелекчилери акша-төгерик чыылдазын ам-даа уламчылап турар. Эрги хөөрлер дээрге хоорайның төөгүзүнүн кезик-чамдызы-дыр, ынчангаш ону аайлап, чурумчудуп, ногаан ыяштарны олуртуру дээш, ам-даа кылыр ажылдар хөй дээрзин Анатолий Дамба-Хуурак демдеглевишаан, бо акцияның киржикчилеринге өөрүп четтиргенин илдеткен.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының удуртукчузу Эрес Соном акцияга акша чыылдазынга хөй-ниити организациялары, федералдыг структураларның организациялары, сайгарлыкчылар, көскү хөй-ниити ажылдакчылары киришпейн турарын хараадал-биле демдеглээн. Бо чоокку хүннерде оларны база катап кыйгырар сорулга салдыгандыг.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүнениң албан чери агентилелиниң дугайында Дүрүмүнге өскерилгелер кириериниң дугайында
2010 чылдың март 10 №71 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 16-да Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажилга хаара тудар күрүнениң албан чери агентилелиниң дугайында №613 доктаалында доктааткан Дүрүмүнүн 11 чүүлүнге дараазында эдишкен-биле өскерилгелер кириер:

«11 Агентилелдин директору:

11.1 доктааткан чурум езугаар:

— бюджетте көрдүнгөн, чогуур үениң дургузунда доктааткан акшаландырышкынын иштинге ажилга хаара тудар төптүн ажилдакчыларының кызыгаарлаттыганы кижжи санының дугайында болгаш күш-ажылдың төлевир фондузунун, оларны хандырыында орулгалар болгаш чарыгдалдарның түннел сметазының дугайында саналдарны кириер;

— ажилга хаара тудар төптөр шугумунун хөгжүлдээзиниң дугайында саналдарны кириер;

— Агентилелдин ажил-чорудулгазының чыл санында тургустунуп турар планының төлөвилелин болгаш ооң баш бурунгаар санап кылган көргүзүлгелерин кириер, ол ышкаш оларны кылганының дугайында илеткелди кириер;

— Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының чөпшээрели езугаар агентилелдин ажилдакчыларын болгаш ооң эргезинде турар ажилга хаара тудар төптөргүн ууртукчуларын дужаалыга томуйлаар база дужаалындан хостаар, адааны ажилдакчылар-биле күш-ажыл керээлерин чарар болгаш үзе чарар;

— агентилелдин болгаш ооң эргезинде

турар ажилга хаара тудар төптөргүн ажил-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле дужаалдар үндүрер;

— агентилелдин аппаратының ажил-дакчыларын, ук тургускан шугумда ажил-чорудулгазын чорудуп турар өске кижилерни Тыва Республиканың күрүнениң шаңналдары-биле шаңнаарының болгаш хүндүлел аттар тылсырының дугайында саналдарны кириер;

11.2 Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 278 чүүлүнүн 2 кезээне даянып алгаш, эргезинде турар ажилга хаара тудар төптөргүн ууртукчулары-биле күш-ажыл керээзин соксадырының дугайында шийтпирни хүлээп алыр талазы-биле төлээлеттирген хуу кижжи (орган) болур;

11.3 доктаадып турар:

— агентилелдин салбырларының шугумунун дугайында дүрүмүн, штат санының болгаш күш-ажылдың төлевир фондузунун кызыгаарлаттыганын санын езугаар тургускан штат расписаниезин;

— агентилелдин орулгалар болгаш чарыгдалдар түннел сметазын;

— эргезинде турар ажилга хаара тудар төптөргүн уставтарын;

11.4 агентилелдин ажил-чорудулгазынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле керээлерни чарар, оперативтиг ууртукчулар турар ооң өнчү-хөреңгизин башкарар, бүзүредилге бижик чокта агентилелдин адының мурнундан ажилды чорудар, бүзүредилге бижиктерни тырсыр;

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге регионалдыг деңнелдиг онза байдал чурумун тургузарының дугайында

2010 чылдың апрель 20 №118 Кызыл хоорай

2010 чылдың апрель 13-тен 19-ка чедир үениң дургузунда хар шывыының дүрген эрээниң түннелинде часкы үер халавынга Кызыл хоорай, Тыва Республиканың Кызыл, Тангы, Би-Хем, Каа-Хем, болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарының чурттакчылыг черлери алыскан. Часкы үерниң түннелинде 20 чуртталга бажыңнары болгаш 79 бажың чаны тудуглары сугга алыскан, 300 ажыг кижилерниң чуртталга ажил-чорудулгазының байдалы хажыттыганы.

Үерниң түннелинде республика болгаш муниципалдыг чергелиг: Кызыл — Сарыг-Сеп, Сарыг-Сеп — Балгазын, Балгазын — Бай-Хаак, Кызыл — Тээли, Чадаан — Хандагайты, Самагалдай — Хандагайты, Кызыл — Баян-Кол автооруктарының орук шывыглары үрелген. Часкы үерниң чедирген материалдыг когаралы 7 млн. ажыг рубльди тургузуп турар. Онза байдалдың уржуктарын чок кылырынга 2010 чылдың апрель 18-тен 19-ка чедир 140 кижини болгаш 57 санныг техниканы хаара туткан.

Тываның республика чергелиг гидрометеорология болгаш долгандыр турар хүрээлеш шинчилелиниң талазы-биле төптүн медээзи-биле, 2010 чылдың апрель 20-ниң хүнүнде республиканың девискээринде хар шывыы 80 ажыг хууну тургузуп турар, хар шывыының кылыны хөй чылдарның ортумак көргүзүлгелерден 300-400 хуу хөй болуп турар, ол часкы үер байдалын дам-на бергедип турар.

Россия Федерациязының 2007 чылдың май 21-де «Бойдус болгаш техногенниг деңнелдиг онза байдалдарны бөлүктээриниң дугайында» №304 доктаалында даянып алгаш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге регионалдыг деңнелдиг онза байдал чурумун 2010 чылдың апрель 20-ден тура онза байдалдың уржуктарын чайладырынга чедир тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаның онза байдалдарны болдурбас база чайладырының болгаш өрт халавының айыыл чок чорун хандыраарының талазы-биле комиссияның чанында дүрген харыылаар шавы (дараазында — Тыва Республиканың ОБК болгаш ОХАЧ дүрген харыылаар шавы) республиканың девискээринде часкы

үер халавы-биле холбаштыр тургустунуп келген онза байдалды чок кылырының талазы-биле хемчеглерни организаастаар.

3. Тыва Республиканың Бойдус курларының болгаш экология яамызы Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүнени албан чери-биле демнежи, 2010 чылга көрдүнгөн турган камгалал чүүлдериниң болгаш чалдарның быжыггалын болгаш септелгезин чорударын дарый организаастаар.

4. Тыва Республиканың Бойдус курларының болгаш экология яамызы часкы үерниң республика болгаш муниципалдыг чергелиг автооруктарга чедирген когаралдың хемчээлин тодарадыр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиясын тургузар, болгаш кол медээлерни Тыва Республиканың ОБК болгаш ОХАЧ дүрген харыылаар шавыга 2010 чылдың апрель 30-ге чедир дамчыдар.

5. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар ууртукчуларынга камгалал чүүлдерни болгаш чалдарны быжыггаар болгаш септээриниң талазы-биле хемчеглерни дарый чорударын саналдаар, чурттакчы чонга база муниципалдыг чергелиг автооруктарынга часкы үерниң чедирген когаралының хемчээлин илередир болгаш кол медээлерни Тыва Республиканың ОБК болгаш ОХАЧ дүрген харыылаар шавыга дамчыдар.

6. Тыва Республиканың Бүдүрүлгө болгаш энергетика яамызынга:

— Тыва Республиканың девискээринге бойдус болгаш техногенниг онза байдалдарны чок кылырында материалдыг курларылар күр күжүндөн Тыва Республиканың «Тываавтоорук» автоорук эргелелинге 3000 литр түннүг дизельдиг одалга чүүлүн үндүрүп бээр;

— республиканың чедери берге чурттакчы черлеринче дизель электр станцияларына херек кывар-чаар материалдар сөөртүлгезиниң талазы-биле дарый хемчеглерни алыр.

7. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем продукциязының яамызынга чедери берге чурттакчылыг черлерге аш-чем продуктуларын, азырал мал-маганга мал чемин сөөртүрүнүн талазы-биле болгаш көдээ ажил-агы хереглел

объектилерин база азырал мал-маганы үер халавындан камгалаар талазы-биле хемчеглерни алыр.

8. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынга, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга онза байдал үезинде хөй кижилер турар объектилерни онза хайгааралга тургузар.

9. ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелинге (чөпшээрешкени-биле) часкы үер халавының уржуктарын чок кылырының талазы-биле Онза байдалдарны баш бурунгаар сагындырар болгаш чайладыр чангыс аай күрүнени адырының Тыва Республиканың девискээрлиг адыр адааның күштериниң болгаш чөлсөктериниң ажилын

организаастаар, медээлер, чыыр бо Тыва Республиканың ОБК болгаш «дүрген харыылаар шавыныче дамчыдыр»

10. Тыва Республиканың девискээри сугга камгалаарының база чурттакчы болгаш девискээрлерни онза байдалда камгалаарының, хамааты камгалал ады да ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле агентилелинге Тыва Республиканың девискээринде тургустунуп турар болгаш талазы-биле чурттакчы чонга медээлер организаастаар.

11. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

12. Бо доктаалдың күүселдизин хайгааралын бодумга арттырып турар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Тыва Республикага өртектер (тарифтер), санаашкыннар (төлевирлер) болгаш немерелер күрүнени башкарылганының адырында күрүнениң хыналдазын (хайгааралын) чорудар болгаш организаастаар талазы-биле күрүнени хүлээлгезин күүседириниң Административтиг чурумунче өскерилгелер кириериниң дугайында

2010 чылдың апрель 21 №137 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Тыва Республикага өртектер (тарифтер), саналдар (төлевирлер) болгаш немерелер күрүнени башкарылганының адырында күрүнениң хыналдазын (хайгааралын) чорудар болгаш организаастаар талазы-биле күрүнени хүлээлгезин күүседириниң административтиг чурумун 2008 чылдың декабрь 26-да «Күрүнени хыналдазын (хайгааралын) болгаш муниципалдыг хыналданы чорудуп турда, юридиктиг кижилерин болгаш хуу сайгарлыкчыларның эргелерин камгалаарының дугайында» №294-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүрери сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың 2009 чылдың декабрь 17-де доктаатканы Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Тыва Республикага өртектер (тарифтер), саналдар (төлевирлер) болгаш немерелер күрүнени башкарылганының адырында күрүнени хыналдазын (хайгааралын) чорудар болгаш организаастаар талазы-биле күрүнени хүлээлгезин күүседириниң Административтиг чурумунче дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 5 пунктуну дараазында эдилге-биле кириер:

«5. Ук албан чери юридиктиг кижиниң, хуу сайгарлыкчы кижиниң үнүүшкүн хыналдазынга хыналданы чорудуп турар юридиктиг кижиге, хуу сайгарлыкчы кижиге хамаарыштыр хамааты-эргелиг болгаш күш-ажылчын хамаарылгаларда турбайн турар болгаш хынап турар кижилериниң хамаарылгалыг кижилери болбайн турар эксперттерни, эксперт организацияларны хаара тудар эргелиг»;

2) 15 пунктуда «планныг үнүүшкүн хыналда» деп сөстөни «планныг үнүүшкүн хыналдалар» деп сөстөр-биле солуур;

3) 19.3 пунктунун ийги абзазында «ноябрь» деп сөстү «сентябрь» деп сөс-биле солуур;

4) 20.2 пунктуда:

Бирги абзацта «долгандыр хүрээлелге»

Тыва Республиканың Культура салгалының объектилерин (төөгү болгаш культура тураскаалдарын) кадагалаар талазы-биле албанының күрүнени ачы-дузазын көргүзериниң административтиг регламентин доктаадырының дугайында

2010 чылдың июль 6 №294 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2005 чылдың ноябрь 11-де «Күрүнени албан-хүлээлгезин күүседир (күрүнени ачы-дузазын көргүзүр) административтиг регламентин доктаадыр болгаш ажилдап кылырының чурумунун дугайында» №679 доктаалыга, Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың август 23-те «Күрүнени ачы-дузазын көргүзериниң административтиг регламентин тургузар болгаш ажилдап кылырының чурумун доктаадырының дугайында» №1000 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Капсырылгаларны доктаадыр:

Культура салгалының объектилерин кадагалаар талазы-биле ажилдарны чорударынга чөпшээрелдерни бээриниң талазы-биле Тыва Республиканың Культура салгалының объектилерин (төөгү болгаш культу

деп сөстөргүн соонда «Россия Федерациязының чоннарының культуруг салгалының (төөгү болгаш культура тураскаалдарында) объектилеринге» деп сөстөр немээр,»;

дараазында иштиги 3 пунктка дараазында уткалыг немелдени кириер:

«3) Россия Федерациязының Президентинин даалгаларына дүүштүр албанының ууртукчузунун парлааттыганын чарлыы.»

5) 25.9 пунктуну дараазында эдилге-биле кириер:

«25.9. Ууртукчу, өске албан-дужаал кижжи азы болза юридиктиг кижиниң төлөттүрген кижизи, хуу сайгарлыкчы кижиниң ооң төлээлттирген кижизи үнүүшкүн хыналда чорудуп турар албанының эртем дужаалдыг кижилериниң үнүүшкүн хыналданың сорулгалары болгаш чүүлү-биле холбашкан документи-биле, үнүүшкүн хыналданың бетинде документи-биле наалдазы чоруттунмаан таварылгада, таныжып көөр аргазын бээр, ол ышкаш үнүүшкүн хыналданы чорудуп турар эрге-дужаал кижилериниң болгаш үнүүшкүн хыналда кижип турар эксперттерниң, эксперт организацияларның төлээлеринге юридиктиг кижиниң, хуу сайгарлыкчы кижиниң девискээринче, ажил-чорудулгазынга ажилдап турары оран-саваже, тудуунче, тудуг черинче, чуртталга черинче кирер, юридиктиг кижилерниң, хуу сайгарлыкчы кижилерниң ажыглап турары дериг-херексел-биле демей чүүлдер-биле, транспорт чүүлдер болгаш оларның сөөртүп турары чыккычтар-биле таныжар аргазын хандыраар.»;

6) 25.12 пунктуда «-юридиктиг кижиниң хуу сайгарлыкчы кижиниң девискээринче административтиг оран-саваларынче болгаш албан-хүлээлгезин чорудуп турар оран-саваларынче баар» деп сөстөргүн кириер;

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

тураскаалдарын) кадагалаар талазы-биле албанының көргүзүр күрүне ачы-дузанын административтиг регламентизин;

Археология тураскаалдарының истелген болгаш археологтуг казымал ажилдарын чорударын хайгаараар болгаш чөпшээрелдерин (Ажык арыннарны) бүртүкээр талазы-биле Тыва Республиканың Культура салгалының объектилерин (төөгү болгаш тураскаалдарын) кадагалаар талазы-биле албанының көргүзүр күрүне ачы-дузанын административтиг регламентизин;

Республика чергелиг культура салгалының объектизин хевээр арттырар талазы-биле ажилдар чорударының эртем-төлөмүл документациязының чөпшээрелдерин чорудар талазы-биле Тыва Республиканың Культура салгалының объектилерин төөгү болгаш культура тураскаалдарын) ка-

дагалаар талазы-биле албанының көргүзүр күрүне ачы-дузанын административтиг регламентизин;

Культура салгалының объектизин болгаш культура салгалының объектизин хайгаараар черлеринге ажил-агыйжы, мелиоративтиг, тудуг, чер, чер тургузуг болгаш өске-даа ажилдарны чорударының болгаш айыттыг ажилдарның төлөвилелдерин чөпшээрелдизин талазы-биле Тыва Республиканың Культура салгалының объектилерин (төөгү болгаш культура тураскаалдарын) кадагалаар талазы-биле албанының көргүзүр күрүне ачы-дузанын административтиг регламентизин.

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың ноябрь 17-де № 567 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында 2010 чылдың июль 14 № 306 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың ноябрь 17-де «Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас база чайладырының болгаш өрт халавының айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың комиссиязының дугайында» №567 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас база чайладырының болгаш өрт халавының айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле комиссияның тургузуунда:

Комиссияның составынче кириер:

В.Д.Кара-Салды — Тыва Республиканың эртем-төлөмүл курлавырларының болгаш экологиязының сайыды;

А.Ф. Лобановту — Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды (чөпшээрешкени-биле);

Ш.Ч.Монгуш — Тыва Республиканың иштики херектеринин талазы-биле сайыды;

В.В. Юрков — Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле кызыгаар эргелелин даргазы өпшээрешкени-биле);

Комиссияның составындан С.К. Долгар-

ны, В.И. Леснякты, А.И. Рязановту үндүрер;

В.О. Донгактың албан-дужаалын дараазында эдилге-биле бижир: «Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды»;

2) Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас база чайладырының болгаш өрт халавының айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың комиссиязының чанында турар дарый хөдөлүр штабтың тургузуунда: дарый хөдөлүр штабтың тургузуунче кириер:

А.К. Артынаны — Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

А.Ф.Лобановту — Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыдын (чөпшээрешкени-биле);

А.И.Рязановту — Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы;

дүрген харыылаар штабтың составындан В.И. Леснякты үндүрер;

дарый хөдөлүр штабтың удуртукчузунун оралакчызын В.Т. Сириини томуйлаар;

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

2010 чылда республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында эрттирген мөөрейниң түңнелдеринин дугайында 2010 чылдың июль 31 №317 Кызыл хоорай

Республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыр муниципалдыг тургузуларның чыл санында көргүлери тодарадырының Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де хүлээп алганы «Республиканың Наадым байырлалын эрттиреринин дугайында база республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында мөөрейни организаастаарының айында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» №147 доктаалы-биле бадылаттыгган

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың июль 31-де хүлээп алганы №317 доктаалы-биле бадылаан

2010 чылда республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында эрттирген мөөрейниң түңнелдери

Кожууннар	Мал ажил-агый-нын талазы-биле рейтинг олуттары-нын түнү	Үнүш өстүрүлгезинин талазы-биле рейтинг олуттары-нын түнү	Чижеглей алган баш санай мал бажынын аайы-биле рейтинг олуттарынын түнү	Орулгалыг улуг болгаш ортумак көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин деңгээлдеринин талазы-биле рейтинг олуттарынын түнү	Бүгү көргүзүлгелеринин аайы-биле рейтинг олуттарынын түнү	Ээлес чери
Тыва-Хем	8	16	4	1	29	I
Тыва-Хемчик	10	19	1	1	31	II
Тыва-Хем	9	17	5	1	32	III
Тыва-Хем	13	9	9	1	32	III
Тыва-Хем	19	11	2	2	34	IV
Тыва-Хемчик	7	14	14	0	35	V
Тыва-Хөл	15	17	7	1	40	VI
Тыва-Хөл	11	30	3	0	44	VII
Тыва-Хем	20	12	17	0	49	VIII
Тыва-Хөл	11	35	13	0	59	IX
Тыва-Тайга	23	25	12	1	61	X
Тыва-Хем	23	37	10	1	71	XI
Тыва-Хем	15	38	16	3	72	XII
Тыва-Хем	20	41	15	1	77	XIII
Тыва-Тайга	22	51	8	1	82	XIV
Тыва-Хөл	30	46	11	1	88	XV
Тыва-Хөл	33	48	6	0	87	XVI

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

күш-ажылдың планнаашкыны, саң-хөө, бухгалтер учеду болгаш отчет килдизинин начальниги хостуг албан-дужаалды ээлээринин конкурсуунга киржирлеринин документилен хулээп ап эгелээринин дугайында чарлап тур Тыва Республиканың Прокуратуразының күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалының «удуртукчу» категорияның улуг бөлүүнүн албан-дужаалына квалификациялыг дараазында негелдени тургускан:

— дээди профессионал эртем (экономика, бухгалтер); билдилии, күрүнениң хамааты албанынга стажы 6 чылдан эвээш эвес болуру, ооң иштинге саң-хөө салбырларының удуртукчузу болуп турганы база кирер; арга-дуржулгазы болгаш экономика, саң-хөө, бухгалтер учеду талазы-биле ажилга мергежээни; компьютер техниказын, ооң иштинде «Парус» деп бухгалтер программаны билири негеттинер.

Конкурска киржири-биле дараазында документилен кириер:

— хуу билдиришкин; бодунуң холу-биле долдурган болгаш адын салганы анкета; долчу намдары (хол-биле бижээни); паспортунуң хоолгазы; эргежок чугула профессионал билиин, ажил стажын болгаш квалификациязын бадыткап турар документилен; федералдыг күрүне албанының күрүне албан-дужаалын ээлээри-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннарны хамаатының сагып турарының дугайында шынзылга; ажилдап турар черинден характеристика; хамааты албанче киреринге азы ону эртеринге шаптык болур аарыгның хамаатыда чогуунуң дугайында документ; 3,5х4,5 болгаш 4х6 хемчээлдиг, бөдүүн саазының ак арынынга өңүг кылдыр парлаан ийи-ийи фото-чуруктар.

Конкурска киржиринге документилен хулээп ап эгелээри 2010 чылдың август 14-те, доостуру—2010 чылдың сентябрь 14.

Конкурсту 2010 чылдың сентябрь 28-те 15 шакта эрттирер.

Конкурс комиссиязы дараазында адрессте турар: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 30, каб. № 203. Айтырыг тургузар телефон: 3-76-77.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Чаа-Хөл кожууннун муниципалдыг тургузуунун соңгулда комиссиязының Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязынга онааган бүрүн эргелерин соксадырының дугайында

2010 чылдың июль 30 № 123/538-5 Кызыл хоорай

2003 чылдың июль 9-та «Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системанын дугайында» Тыва Республиканың №355 УХ-1 Хоойлузунун 6 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр Чаа-Хөл кожууннун Төлээлекчилер хуралының дилээн (Чаа-Хөл кожууннун Төлээлекчилер хуралының 2010 чылдың июль 29-та №116 шийтири) барымдаалааш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 2007 чылдың июнь 25-те Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының №148/850-4 доктаалы-биле Чаа-Хөл ко-

жууннун муниципалдыг тургузуунун соңгулда комиссиязынга онааган бүрүн эргелерин соксадыр.

2. 2007 чылдың июнь 25-те Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Муниципалдыг тургузуунун соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязынга онаарының дугайында» №148/850-4 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тожу кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составында немелделер дугайында

2010 чылдың август 4 № 124/551-5 Кызыл хоорай

2006 чылдың декабрь 22-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Тожу кожууннун девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында» №126/713-4 доктаалы-биле четчелеп тургускан Тожу кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составында кандидатуралар талазы-биле саналдарны чугаалажып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тожу кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составында томуйлаары болза:

Докур Очур-оолович Монгушту, 1943 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, пенсионер, «Россия Федерациязының Коммунисттик партиязы» политиктиг партиянын

Тыва регион салбырындан депшиттирген.

Алексей Викторович Тамдын-оолду, 1957 чылда төрүттүнген, эртеми тускай ортумак, кожууннун электри харылзаазының Тоора-Хемде белдиринин электромонтеру, ажилдап турар черинин аайы-биле депшиттирген.

Алла Ивановна Паршинаны, 1982 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, эге профессионал өөредилгенин №12 профессионал училище күрүнениң өөредилге албан черинин директорунун оралакчызы, чурттап турар черинин аайы-биле депшиттирген.

Сылдыс Монгушович Юсту, 1982 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, Тожу кожууннун чагырга даргазының корум-чурум хажы-дышкыннарының профилактиказының талазы-биле дузалакчызы, ажилдап турар черинин аайы-биле депшиттирген.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составында немелделер дугайында

2010 чылдың август 4 № 124/552-5 Кызыл хоорай

2006 чылдың декабрь 22-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының

«Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында» №126/719-4 доктаалы-биле четчелеп тургускан Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составында кандидатуралар талазы-биле саналдарны чугаалажып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чаа-Хөл кожууннун девискээр соң-

гулда комиссиязының составында томуйлаары болза:

Саида Викторовна Нурсатты, 1974 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, Чаа-Хөл кожууннун чагыргазының өөредилге килдизинин методиктиг кабинет эргелекчизи, чурттап турар черинин аайы-биле депшиттирген.

Алла Алексеевна Ооржакты, 1982 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, Чаа-Хөл кожууннун уругларның спорт школазының директорунун өөредилге кезээнин талазы-биле оралакчызы, чурттап турар черинин аайы-биле депшиттирген.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ю.О. САЙЗУ.

Светлана БАЛЧЫР

УРАН ЧҮҮЛ ДЕЛЕГЕЙИНДЕ СЫЛДЫСТАР

Очерк

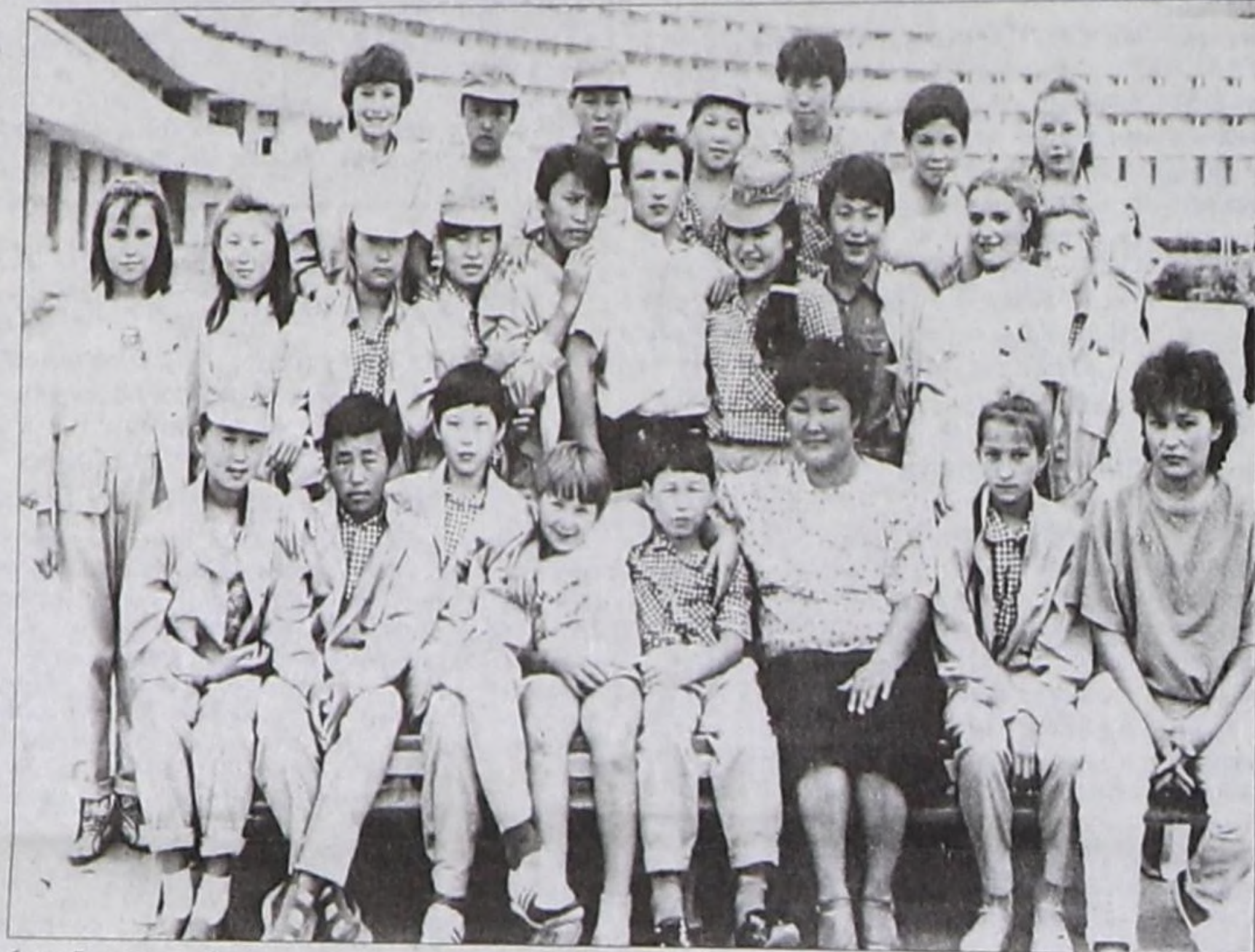
Ыры-хөгжүмгө ынак эвес, ону дыңнаксава кижилер. Ыры-биле сагыш-сеткилди эмнээр, сергедир. Ыры кижини чалгыннадырар. Ыраажы кижилер — кымның-даа күзеп манаар аалчызы. Ирина Александровна Аранчал — ындыг ыраажыларның бирээзи. Ол — күрүнениң «Чечек» — «Саян» ансамблиниң үндөзилекчилериниң бирээзи. Сөөлүндө «Аян» ансамблинге база ажилдаан. Сценаже үнмейн баргаш, уругларның «Радость» ансамблинге уран чүүл удуртукчулап, хөгжүм болгаш хомус башкылап хөй чылдарда ажилдаан.

Ынчангаш өөреникчилери дыка хөй. Филармония, театр хамаанчок, анаа кудумчуга кылашпап чоруурга безин Ирина Александровнаны «Эки, башкы!» дээр аныяктар-ла хөй. Ол өөреникчилериниң аразында ыраажылар, хөгжүмчүлөр, культура ажилдакчылары эмгежок.

Чоокта чаа Ирина Александровна 65 харлаан юбилейин байырлыг-биле демдегледип, дөргүл-төрелин, эш-өөрүн аяк шайже чалап демдеглээн. Аңаа чораан аалчылар ол кезээни магадап ханмаан. «Саян» ансамблиниң хоочуннары ат-сураглыг композитор эжи Данзын Кертик-оол үдөп бээр, ындыналдыр ырлашкан, коллегазынга ынчанмайн канчаар. Ыраажы кыстары Анжелика биле Долаана-ның эш-өөрү — Тыва Республиканың алдарлыг артистери Жанна, Экер Сарыгларлар, филармония-ның алдарлыг аныяк ыраажылары Борбак-оол Салчак, Долума Чым-балак, ат-сураа билдингир апарган аныяк композитор, ыраажы Артыш Сагаан олар хоочун культура ажилдакчызы, ыраажыга бараан болуп, байыр чедирип ырлажырга, кезээниң аалчылары төрүттүнген хүнде эвес, филармонияда концерт көрүп орган ышкаш сагындырар болганын сеткил ханып чугаалаар.

Артистерден аңгыда оглу Орлан, ыраажы кыстары — Анжелика, Долаана, хеймер кызы Аяна олар база ажы-төлү, хүрегеннери, кенни аян туткан. Уруу Аяна, өөнүң ишти Буян Чечек-оолович-биле Ирина Александровнага Алжирге аян-чорук путевказын белекке бээр, чалатканнар динмиттиг адыш часкап, магадаан. Уйнуктар көстүп келген ояар кырган-ава өгден безин үнер чай чок. А уйнуктар дээр чылдың немежил турар: Аяс, Аян, Чайзат, Алина, Чойганай, Даян. Олары шору өзе бээр, ам харын «Саян» ансамблиниң хоочуннары эштери-биле ол-бо гастрольдарга кырган-ава кижип турар апарган. А шаанда болза, бүгү Совет Эвилелиниң дөгерезиниң булуң бүрүзүн эргип, оюнун «Саян» ансамбли көргүзүп чоруп турда, Ирина Аранчал программаның башкарыкчызы болуп турган. Дыдыраш кара чаштыг, кызыл чаактыг, өткүт үнүг аныяк кыс хөй чылдарның дургузунда эш-өөрү-биле чеже кижилерин хей-адын көдүрүп, чалгыннадырбаан дээр. Ленинградка өөредилге эртирип турар үезинде, чаас-чайыктыг, туман-шыктыг ол хоорайга коллегалары оң чажын магадап ханмас. «Дымырады чаастай кааптарга, чажының дыдыражы дам баар кижилер» деп, өөрү чараш-сынар. Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Ава, артист, башкы — Ирина Александровна ырак чер чорбаандан бээр үр апарган, ам харын даштыкыже аян-чорук — арта-ла Алжир ону манап турар, солун аа.

Авашкылар — айлаң-куштарның амыдыралында солун арыннар-ла хөй. «Хову-Аксы-93» ыры мөөрейинче эглип көрээлиңер даан. Ирина Александровна ыры мөөрейинге киржир дээр уруглары Анжелика

биле Долаанага болгаш өөреникчизи Солун-оолга «аарыкчылап» Хову-Аксыга чеде берген. Тайга эдээ черге арыг агаарны таалап тынып, хоорайның дааш-шимээнинден дыш ап, амырап орган. Ынчалза-даа мөөрей эгелээр шак чоокшулаан тудум, оожургал эстип-хайлып, олуртунмас дүвүрел эгелээн. Оода кайы бирээзи черле шаңналдыг черни алыр дээрзинге бүзүрөп орза-даа, аныяктарның ниити белеткелиниң шыыраан эскерип, дүвүрели улам күштелген.

Сценаже Солун-оол Монгушту чалапкан. Бичинизинден-не сценага ырлап чачыккан болгаш, ол улуг-ла девидедейн ырлап каарга, башкызының сагыжы ажый берген. Сактырга оң өөреникчизинге чедир ырлаан кижилер чок ышкаш болган. Дараазында Долаана ырлаан. Чаптанчыг, чинге кара кызын көөргө, дам-на хензиг апарган дег сагындырган. Уруунуң хоюг, уян үнүн ава таалап дыңнап орган. Анжелика даңгыналар дег, таваар үнүп келгеш, өскелерден бир тускай, күштүг, чараш үнү-биле ылап бүзүрөлдиг ырлап каан. Чоргаарал, өөрүшкүнүң эзини башкыны таварып, башты дескиндирип орган.

Мөөрейиниң түннелин кажан-на чарлаар ирги деп манаарга, үе-шак чылбастай берген дег, төнчү чок болган. Тиелекчилерни ам-на адап эгелээн. 2-ги чергениң лауреады — Анжелика Монгуш деп чарлаптарга, ава тура халып келгенин безин билбейн барган. Хүлүмзүрүг чайыналган уруу сценаже үнүп орган. 1-ги чергениң лауреады — Солун-оол Монгуш! Башкы амыраанындан өрү шураар чыгы. «Хову-Аксы-1993» ыры мөөрейиниң тиелекчизи — Долаана Монгуш! Аас-кежиктиң карак чажын ава тудуп шыдавайн, ыглап бадырыпкан. «Ол минута-ларны сактып келиримге, ам безин

тыныжым дакпыжай бээр-дир ийин. Журналистер интервью алгаш, «Гран-при шаңналын аптар мен деп бодап турдун бе?» деп айтырарга, уруум Долаананың харызын дыка чаптаан мен. «Угбам Анжелика алыр боор деп бодап турдум» дээр-дир ийин. Талантылыг хайыраан өөреникчизин Солун-оол Монгуштуң назыны кыска болганы дыка-ла хомуданчыг» — деп, башкы чугаалаар.

«Хову-Аксы-1993»-түң тиелекчилери сценаже эге базымны «Радость» ансамблинге эгелээнер.

гаадыр, даараар, чуруур апаар-ла болгай. Башкызының кылган чаагай аш-чегин кайы-даа нацияның уруглары магадап, амдананып чиир турганын «Радость» ансамблиниң уруглары бо-ла сактып чугаалажыр. Лагерьден келгеш, өөреникчилери аалдарынче чанып, көдөже төрөлдөп чоруптар. Күзүн өөредилге эгелей бергенде, өөреникчизи Мergen Монгуштуң чугаазын башкызы чаптап сактыр:

— Башкы, силерниң чагы-нарны күүседип, аалга хой кадарып чорааш-даа каргыраалап чоруп

ол-дур. Үнү база ховар чийи дугаар алыт.

Аранчалдарның өг-бүлө тайгы тыва интеллигенция-лээри. Авазы Чочай (Ната-диповна — башкы. Аныя-нында аарааш чок болган. Александр Шойгарович М. Чөөн чүк улустарының үн-тедин дооскан. Актыг чер-даттыргаш (репрессияга-рышкан), он чылда хоста-казыттырып шөлүткен.

Дөрт угбашкы өскүс өз-ген. Ынчалза-даа Байыр-авазы, даайлары, күүйлер-төрелдери оларны бер-торулбас, ажил-ишчи, ак-се-кижилер кылдыр кижизиде-Угбазы Зоя Александров-чылдарда «Тиилелге» со-ажылдап чораан. Бай-Тайга-малары Виктор — мили-майору, Владимир — элект-ция эргелекчизи.

Ынак кырган-авазыны Тайга баарында үргүлчү Ч. Остуг-Айргазын, оон каас бойдус-чурумалын Ирина Александровна бо-ла таалап-тып чугаалай бээр. Дүннүң кызында-даа ажы-төлү, дум-келиннери, күдээлери, төр-кээрге, Байыр кырган-ава-Орланны шымдай-ла оттур-тар: — Семис хой азы ирте-эккеп, өзей кааптыңар че-рым — дээш, от-көзүндө, па-зында-ла баар. Аалчылары-нып чанып турда, кырга-оларының ажы-төлүңе ана-ганын айтып, барба-саваз-тунмас кылдыр иштеп бээр. Хөй оонак ажы-төл — уйну-кен, дыдыраш чаштыг чара-ган-авазы оларның караанд-хевээр чуруттунуп артып ка-

Училищеге «Чечек» ыры ансамбли тургустунар-ла, (төрелдери, чоок кижилери-адаар) ынаар кирип алган-чылда Тыва филармония тур-ган. Ук ансамблди филармо-шилчиткен. Ады база өске — «Саян» апарган. Сөө-«Аян», «Радость» ансамбл-тургусуп, олар-биле ажил-

Уран чүүлге бердинген-үш кызы үжелээ авазын де-сценага сонургалдыг. Хейм-зы Аяна школачы турга-«Стартинерджер» танцы-рузунга өөрү-биле Гран-при-налын ап, тиелекчи бол-Ынчангаш оларның өг-бүлө-ийи Гран-при шаңналының-чилери, бир лауреат бар-турары ол. Аяна амгы үеде-хууда ажыл-агыйлыг. Оглу-оон улуг оглу Аяс сыгырт-мейлээр, хомустаар, чада-Ийи ыраажы кыстары-биле-танывырдым.

Бүгү назынында культу-мунга ажилдап келген Ирина Александровнада бе-алдар, орден-хавыяа-даа-Ынчалза-даа ол үш эртин-тарлыг, эрес оолдуг, чаптан-нуктарлыг, эштиг-өөрлүг, ме-чоруур хөй өөреникчилерин, четпес хөй төрөл-дөргүлдүг, Олар бүгүдөни Бурган баш-шаңналдары деп санап чоруу-санныг төрөл-дөргүлүнүн-бичи ажы-төлүн бирден бир-адап-санап, кайда, канчап-ирги деп кезээде сагыш-орар. Уруг-дарыг куда-доюн-лалга аңаа үзүктел чок кээ-ужуру-даа ында.

Ак-көк дээрниң делгем-сылдыстар дег, авашкылар-чүүл делегейинде сылдызы-налып, хып-ла турар бол-Башкының салым-чаяны саг-салгалче дамчып-ла чорзун-

Ирина Александровна аңаа улустун хөгжүм херекселдериниң удуртукчузу турган. Республикага хамаанчок Бүгү-эвилел мөөрейлеринге «Радость» удаа-дараа киржип, хамыктың кырынче үнүп турган болдур ийин. 48 нацияның ажы-төлүнүн аразындан «Океан» лагеринге (чурукта) оюн-көргүзүглерин-биле тиелээш, ынчан тывалар Япон далайга круиз кылып эргени чаалап алган. «Орленокка» (Кара-Далайда) мөөрейге база-ла тываларга ыраажыр улус чок болган. Башкы-ның өөреникчилери Хахасияга, Алтайга, Моолга та чеже катап четкен чүве! Үстүндө айытканым тиелгелер анаа-ла кайын кээр ийик, ол дээр башкының болгаш оң коллегаларының кызымак күш-ажылының түннели-дир.

Чайгы үеде башкы өөреникчилерин эдерткеш, лагерьлеп чоруптар. Ынча хөй ажы-төл дээш, оларның ада-ие, төрелдериниң мурнунга харысалга кончуг улуг. Бо чайның июль 7-де Азов далайга кадыкшылга лагеринге Москва школазының өөреникчилериниң таварышкан айыыл-халавын теле-видениеден көрүп, дыңнааш, кижилер «дидирей» бээр, коргунчуун. Далайга эштип тура, сугга барган ажы-төлдүн ада-иезиниң кээргенчин... Башкыларның, кижизидикчилериниң харысалга чок болганын кижилер кайгаар. Ирина Александровна өөреникчилери-биле дыштанып чоруп турар үеде, далайга олар чеже эжинмээн дээр, «Байгы карак, сагыш-чүрек уругларда турар чүвеле болгай» деп, башкы сактып чугаалаар. Корум-чурум үрөвезин, аарып-аржывазын, чаныксап, муң-гаравазын дээш, башкылар даңгаар эртенден караңгы дүңгө кири олут орбас. Янзы-бүрү конкурстарга белеткелге чеже күш, чогадыкчы чорук, үе негеттинерил че. Удур чо-

турдум, хойларым аксын ажыдып алган дыңнаар чорду.

Башкызы каттырбышаан: — Эки-дир, Мergen. Ам көрүкчүлөр аксын ажыдып алгаш дыңнаар кылдыр бодуну эки белеткээр ужурул сен — дээр турган. Ам, шынап-ла, чүгүле Тывада эвес, а даштыкыга безин оң өөреникчилерин көрүкчүлөр езулуг аксын ажыдып алгаш дыңнаар апарган дизе, хөөредиг эвес.

Долаана биле Анжелика миннип келирге-ле, авазы артист. Оларын бо-ла эдерттип алыр. Ынчангаш сценага хуулгазын ынакшыл олар иезиниң иштинге чорда-ла тывылган деп болур.

Ирина Аранчал Кызылдың политехниктиг техникумунун казар байлактар болбаазырадылганын салбырынга өөренип турган. Эштерин эдерип бир катап уран чүүл училищезинге чеде бергеш, магадап ханмаан. Ында бир класста баян ойнаан, өскезинде пианино үнү чаңгыланган, ыры-шоор динмиттеп-ле турар магалыг бажың болган. Ол ояар эштери-биле аңаа өөрени бергеш, дирижер-хоровик болуп дооскан. Бодунуң угунда уран талантылыг кижилер эндирек. Даайы Комбу Хертек Дагыевич Тыва Республиканың алдарлыг башкызы — езулуг артист ол-ла болгай. Хөөмейлеп, ырлап, гитаралап, кожомыктап турда, кайгамчык. Чаа чыл байырлалында Комбу башкы (чонда шолазы, Чараш-Карак) Соок-Ирейлээр. Уруглар шору улгаткыже, шынап-ла, Соңгу-Доштуг океандан келген Соок-Ирей-дир деп аңаа бүзүрээр турган. Ирина Аранчалдың төрөл акы-дуңмаларының ажы-төлдериниң аразында артистер, культура ажилдакчылары, ыраажылар, хөөмейжилер кайы хөй. Ырыга ынакшыл оң хандамырында, ук-төөгүзүндө болганы

ХООЧУННАР — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Республиканың эмчи-диагностика консультация төвүнүн участок илери болгаш сестралары Улуг Тиилелгениң юбилейлиг чылын арыштыр участогунда бактаап турар Ада-чурттуң Улуг дайынының кижикчилеринге ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының нундан байыр чедиришкенин чагаазын болгаш назылап улгадыг кижилерге онза чугула эмчи дериг-херекселдерин: хан ышкынын хынаар амгы шагның аппарады болгаш кадыкшылын кылгаар болгаш доктаамал тударынга эм-таң аймаан чедирип турар.

5 дугаар участок Кызыл хоорайның төвүнде Щетинкин-Кравченко, Кызыл партизан, Ленин кудумчузу дээр ышкыш кудумчуларны хаара туткан. Участоктуң эмчизи Римма Алдын-ооловна Ооржак бо участка 13 чыл чедир ажилдап турар. Эмчинин сестразы Тамара Тюлюшова Седипей 20 чыл бурунгаар келген. Оларның участогунда 4 дайын кижикчизи бар. Геннадий Федорович Посохин, Иван Павлович Шишин, Валерий Николаевич Иргит, Михаил Иванович Удуракин олар.

Иван Павлович Шишин дайынче Вологда областың Лукашино суурдан аъттангаш, Беларусияның 1 дугаар фронтузунга дайылдажып, Германияны чылча шаварынга киришкен.

— Аныяк үезинден тура, Төрөөн чурту дээр дайылдашкан мен ышкыш кижилерниң орден-хавыязы кымга херек болган чүве ыйнаан, ону садып алгаш-даа, садыпкыш-даа кайы хире олчалыг болур чүве ийик? Дөрт чыл бурунгаар квартиравысче оор соңга таварыштыр киргеш, эң үнелиг шаңналдарымны уштуп алгаш барган. Олар ону тускай бирик эдеринчизи документ чокта канчал эдилээрлер деп?! А өскертир кударга, ооң үнези менээ кайы хире хайыралыг турганынга кайын чедер. Ыдыктыг чүве чок болган улус-тур бис — деп, хоочун хомудап чугаалап олурда, карааның чажы бүлдеңейип турду.

Эмчилериниң кичээнге өөрүп четтиргенин илередип, оларның ажил-ижинге чедишкенин, өг-бүлезинге аас-кежикти, тайбынны күзеп турарын Ада-чурттуң Улуг дайынының кижикчизи Иван Павлович Шишин чугаалаар.

Бистиң корр.

ТЫЛДЫҢ МААДЫРЛАРЫН УТПААЛЫҢАР

Фашизмге удур совет улустуң маадырлыг демиселинге Арат Республиканың ажилчын чону дайын арында шыдаар-ла шаа-биле бүгү талалыг дузаны үзүп турганын төөгүдөн билир бис. Фронтуге беш тон белекти чыып, бежен ажыг муң эң эки аъттарны дуп, «Тыва арат» деп шүүргедекчи самолеттар идрильясын шуут-ла дайын шөлүңгө чедирип, инаның хосталган областарынга 32 муң саар инектерни ген. Ол бүгү ажил-иштиң хензиг кескиндизин укчуларга бараалгадыр.

«Чүвени — фронтуга!» деп адаа-биле бүгү Тыва арат-чурттап турганын кал көргөн мен. Ынчан, а, ол патриотчу шимчээш-чи уруглардан эгелээш, рганнарга чедир кириш-ки чок деп болур.

Суурум Белдир-Кежиин жуун даргалары хамаан-ка, Товариштай баштаан ежигүннери оюп эртпес урунуң үстүңгө, хем уунга кү-биле ажилдаар ийи араттарның дузаламчыга араазын тыртып, дүн-хүн дап турган. Ынаар шууш-ак, терге шуут үзүлбес.

«Араазында «полупортка» үк машиналары бо-ла Сөөлзүредир «ЗиС-5» дугуйлуг америк маши-доозун-довураан бурула-дып турар чораан. Бетики е күрүнениң 50 ажыг метр улуг склады турган. Аңаа алгандан аңгыда, чыжыр-ктаан тараа, коң эъттерни дур чыып каан турар чүве.

«Чыраа чурттуг Олужук уразын шанактаан, шуру-кызыл-кызыл чыжыргана-барбалар долдур сөөртүп Белек хүлээп ап турган бөңгүл-оолга дужаап берип ч, Дөргүн-Бажындан Сер-бай-оолга аъттар кошкан нге арыг кызыл-тасты ак-тайларга эккээр чораан. Ол

ынчаар чурттап турган Ножкиннер, Тулкиннер хайындырган каттарын, быжырган калачыктарын база-ла сөңнеп келгилээр. Аңаа чыылган чонга көжер-кино механи Василий Байыр-оол маадыр-лыг Кызыл Шеригниң демиселин, фашистерниң каржы-дошкун аажылаашкыннарын көргүскен киноларны бо-ла көргүзе бээр. Ол бүгү болуушкуннар амдыгаа дээр караанда көзүлбүшан, кулаамда дыңналбышаан.

Ачамны ол чер улузу Мочак-Дарган дээр чораан. Ооң хөрүү, дөжү-масказы хүн үңгеш, Арга-лакты даан ажа бергиче, шимээр-геп кээр. Фронтуге чорудар дузаламчы белектер чиңин сөөртүп аъттар дагаларын кылып турганы ол. Авам Седиваа Монгушова, угбаларым Дадынмай, Хуртемаа, Бичижижик сугланы эвилелдеп, шериг тоннар, хол-хаптары даарап турганын утпас мен. Ол дыка улуг ажил. Алгыны божалап, кургадап, чымчадыр ууштаары, ак-кызыл довурактар-биле өңнээр дээр-ле, чүнү канчанмас дээр. Ол бүгүнү кандыг-даа өрте-үне, акша-шалың дивейн, халаска кылып турган болгай.

Бистер-бичи оолдар анаа-ла маңнажып турбаан бис. Тараа соктап, кыжын хем дошталы бээр-ге, чыжыргана хактап турдувус. Сырбыкай дарганың огул Мнчи-оол, Тадар-оол огул Гриша, Эрел-чин огул-Мажа, Кызыл-Хаай огул

Доржу суглар белек чыгган хурал-дарга олуржуп, боттарывыстың үлүүвүстү кадып турдувус. Мен амы-хуумда кончуг чараш алдын аскыр дагамны фронтуга белек кылдыр бердим. Ол дээр холум үжүүн безин салдырып алыр чораан.

1942 чылда Шагаан-Арыг суму-зунуң араттарының чыгганы кызыл кожун Белдир-Кежиинден Кызыл-че организаастап чорутту. Суурнуң бажындан лозунг, туктуг, долдур чүктүг шанактарлыг аъттар шуужуптарга, солун-даа, сүр-күштүг-даа көстүр чүве. Оларны баш-карган аныяк оолдар, кыстарның ыры-шоору кайы ырактан чаңгы-ланып келир.

Чылан ышкыш хоран дылдыг Чылбыгажы Гитлерниң ССРЭ-же сертеп турар Сеткилиниң улуун але.

Амыр-чыргал бүргөп шыпкан Амы-тындан артык төрөөн чурт Хамык огул дөгөрезин Кайыын тура, кыйгырып туру. Тулчуушкунче, тулчуушкунче Тура дүшпейн бурунгаар!

Ол-ла бүгү дузаламчы белектерден аңгыда суурнуң чурттакчы-лары фронтуга дуза кылдыр боттарының акша-төгериин база берип турган. Ачамны көрүп турарымга, идииниң хончузундан аът машиназы-биле сизген кескен кижичураан акшаларны кызыл пөс-биле шып каан стол артында президиумда орган улус мурнунга салып каарга, кожуун даргазы Михаил Иванович Кызыл-оол туруп кээп: «МЧАЭ-ниң дарганы чүс акша салды» дээрге, адыш час-каашкыннары динмирей бээр чор-жук. Ам бодап чоруурумга, ол тыва акшаның үнези доллардан ыракта ажыг үнелиг бооп турган ышкыш. Мал-маган салып турар улус база элбек. Кыргыз Санчы-

Мидип кодан хоюнуң чартыын, Кыргыз Чамзырың ирей аскыр өөр чылгызын хамык мал аразынче ойладып турганын караам-биле көрдүм. Ховалыг Лодай (шолазы Берге), Самбуу (шолазы Шокар), мунуп чораан аъттарының эзер-лерин сойгаш, белекке берип турар чорду. Суурнуң чурттакчылары дайын чылдарында картошка, ногаа аймаан өстүрүп, Калбак-Чыраа, Чылангы, Ээр-Хавак ын-чаар тарааның элбек дүжүдүн ажаап, Улуг-Хем кожуунга эки ажилдыг ажил-ишчилер диртип чорааннар. Ажыл кылбас, тоянчы кижилер деп сөс безин чок. Ол-бо кижичураалаан, корум-чурум үрөөн дээр чугаа-домак шуут дың-налбас.

Белдир-Кежиинге турган «Кызыл тук» МЧАЭ (мал, чер ажилы-ның эвилели) ТАР автономнуг область апаары билек, Улуг-Хем районга эң баштайгы колхоз болу берген. Ооң даргазы Кыргыз Сылбыкай фронтуга белек чыыл-дазын эрестиг организаастааны дээр, «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени-биле шаңнаткан. Нам эге организациязының секретары Чүлдүк огул Санчы, Хунажык огул Данзын-оол, Домбай-оол суглар чазак шаңналынга төлөптиг болган.

Ачамның чуруун Кызылдың Ленин кудумчузунга турган Хүндүткел самбыразынга, ачамның дагаа азырап турарын «Шын» солунга чырытканын чоргаарал-биле демдеглекседим.

Малчын арат Кыргыз Чамзырың Тыва автономнуг областың баштайгы депутатын соңгутту. Чүгле фронтуку маадырларга звес, а тылдың маадырлыг ажил-ишчи чонунга база мөгөйип чоруулунар, чонум.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Улуг-Хем кожуун.

Шагаан-Арыг хоорай.

ЭКИ ТУРАЧЫ СОЯН ТӨМҮР

1988 чылдың чазынында Эрзинге эки турачы Төмүр Соянның кады төрөөн дун-мазы Долзатмаа угбай: «Акым Төмүр фронтуге сээр ачаң сугдан чораан дээр чүве. Оларда акымның чуруу бар бооп чадавас, бар болза, эккеп берип көрөм» — деп, дилег кылды.

Шөлээм үезинде Чадаанада ачам сугга дузалажып чайлаар кижичи мен. Бо удаада чедер бергеш, Долзат угбайның дилзэн дамчыт-тым. «Чуруу чок-ла болгай» дээр, ачам улаштыр-ла Төмүр Соянның дугайында чугаалай берди.

Ачамны Соян Куяк огул Ойду дээр, ол өг-бүлезинде 1942-1944 чылдарда Шагаан-Арыгга чурттап чораан. Таптыг-ла ол үеде Төмүр Соян Шагаан-Арыгга истекчилеп ажилдап турган кижичи-дир. Өг-бүлезинде чок, аныяк оол ачам сугнуң бажыңыга чурттап турганы ол. Ачам ооң дугайында мынчаар чугалаар: «Чыткан хой тургуспас», томаанның, сеткили биче, кижизиг, бүдүштүг оол чүве. Ажылынга аажок кызымак. Бир-ле катап ажилының аайы-биле Эйлиг-Хем чорааш, үш хонук келбейн баарга, сагыш човап турумда, дүш үезинде бо чедип келди. «Истеп турар херээм ам-на адакталып тур, акый» — деп, өөрүп чугаалады. Бир звес чораан болза, оон тергип эки харысалгалыг ажилдак-чы үнер турган боор.

Аваң биле Төмүр аразында моолдажып чугаалажып турган. Ол чүге дээр, Төмүр Үстүү-Тес чурт-туг Хаан-Көгей сояннарындан кижичи-дир. Хаан-Көгейниң сояннары моолдар-биле кожа-хөлбээ чурт-тап чораан болгаш, моол дылга чугаалажып билерлер. А аваңның моолдаксаары чөп, ооң авазы чингине дөрбөт моол кижичи, тывалаары шоолуг звес. Ынчангаш Төмүр биле аваңның моолдажы бээриниң ужуру ында.

Төмүр банчыктаарына ынак, шыдыраалаары база шыырак кижичи. Хостуг үеисте кезээрлерде шыдыраалаар турдувус.

1943 чыл — тыва эки турачы-ларның ССРЭ-ге дузалажыры-биле фронтуге чораан чылы. Төмүр эки турачы болур изиг күзелин илередип, фронтуге чоруур аныяк оолдар, кыстарның даңзызынга кирген. Ону үдөп чорударының мурнуу хүнүнде Шагаан-Арыгдан ырак звеске саң салдывыс. Ол боду төрөөн Эрзин-Тезиниң уунче, дөрт чүкче сүдүн чажып чалбарды. Аваң халка ааржы, боорзак суп берген. Төмүрнү аваң-биле кады үдөдвис. Хып дээр чалыны назынында Улуг-Хем кожуундан дайын-че чораан эки турачы өөрү-биле аъттангаш, ээп келбээни дыка-ла хомуданчыг. Оода-ла изин базар төлдүг турган болза, деп ол үеде дыка бодаар турдум.

Ачам 1990 чылдың күзүнүнде 78 харлыында чок болган. Ол дириг чораан үеде Төмүр Соянның кады төрөөннери ооң дугайын билип, ачам-биле ужуражып келген турган болза, акызының дугайында хөйүнү билип алыр турган боор.

Эки турачы Төмүр Соянның Эрзин, Мөрен школаларының музейлеринде ооң ады, төрүттүң-ген чылы бардан башка, допчу намдары-даа чок. Ачамның сак-тышкын чугаазы ооң допчу намдарына чылыг сактышкын болуп артып каар дээрзинге бүзүрээр кижичи-дир мен.

Мария ОЙДУП.

Мөрен суур.

Солунда парлартыңың материалдарың авторларының бодалдарың
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыттыңан саннары болгаш
даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.